

„...akkor még szilárdan állt az NDK-féle szocializmus”

Beszélgetés Juliane Brandttal

Juliane Brandt 1986-ban végzett a berlini Humboldt Egyetem kultúratudomány szakán, majd néhány évig ugyanazon az egyetemen a szlavisztikai szekció magyar szakosztályában oktatott. A magyar irodalom és történelem elkötelezett kutatója, fő kutatási témája a magyarországi protestantizmus története a 19. században. Könyvei: Historische Möglichkeiten individueller Entwicklung in ungarischen Romanen der sechziger Jahre (1993), Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung (2004, társszerzőkkel), Am Rande des Spielfelds. Beobachtungen zur ungarischen Literatur und zu angrenzenden Gebieten (2011).

Milyen családi és iskolai hatások járultak a történelmi érdeklődés felébredéséhez?

Életutamat nagyban befolyásolta, hogy az NDK-ban, Kelet-Berlinben nőttem fel, mert mindig voltak olyan dolgok, amit nem lehetett, vagy nagyon kellett, vagy amit jobb volt elkerülni. Szűkebb családi indíttatás a történettudomány felé nem volt. Édesapám jogász volt egy nehézipari vállalatnál, az édesanyám munkáscsaládból származott, a háború után leérettségizett, továbbtanult, és szinkronstúdióban dolgozott. Mindketten olyan pályán láttak volna szívesen, ami kézzel foghatóan hasznos, „értelmes”, s lehetőleg ideológiamentes. Elvégre már '68, Prága után voltunk, kiderült, hogy mire is lehet számítani a jövőben. Ugyanakkor főleg az édesapámban élt a vágy a művelt polgári világ után, nagyon sokat olvasott, szépirodalmat is. Az óriási könyvespolc a nappaliban tulajdonképpen életem egyik első emlékképe. S gyakran vitt bennünket az öcsémmel együtt mindenféle múzeumba, természettudományi múzeumba, ásványtani gyűjteménybe, de nagyon szerettük a Pergamon Múzeumot, s oda nagyon gyakran jártunk. Ráadásul édesapám hajdan jól tudott ógörögül és latinul, s a világháború nélkül talán filológus lett volna belőle. Bár egyébként nem volt a gyerekekkel különösebben türelmes, de a múzeumokban bármit órakon át lehetett bámulni, az asszír faragványokat, szobrokat, a mezopotámiai színes mázas téglafalakat. És ott volt az iszlám- és a kelet-ázsiai gyűjtemény is, ami gyerekkoromban nagyon vonzott engem abban a szürke országban. Nagyon sokat olvastam, lekötött a történelem, s azt gondoltam, talán régész leszek, s majd régi ékesírásos agyagtáblákat fogok kislabizálni. De azután ezeket a dolgokat zárójelbe kellett tenni, mert a történelemmel foglalkozás egyfajta felesleges társadalmi luxusnak számított, s gyerekeffel egyébként is hasznos akartam lenni.

Az iskolában a hangsúlyt a természettudományokra fektették, és a leendő szakmaválasztás is fontos szempont volt annak eldöntésében, hogy ki mehetett tovább a tízosztályos általános, „politechnikai középiskola” nyolcadik osztálya után az érettségit nyújtó gimnáziumba, akkori elnevezése szerint „bővített középiskola”-ba. Ez nem volt könnyű, mivel az elemi iskolából, így volt ez a korai '70-es években is, amikor én nyolcadikos voltam, osztályonként nálunk harmincöt gyerekből csak kettő vagy három mehetett tovább gimnáziumba. Őket az érdemjegyek és a származás alapján (de az állami vagy pártapparátusi munkahellyel rendel-

kező szülő is munkásnak számított) a tanárok és az iskolai hatóság választotta ki, formális felkészítési lehetőség nem volt. A többi diák a tizedik osztály után esetleg érettségivel egybekötve szakmát tanulhatott, például a nyomdászatot. A hároméves szakmai képzés alatt akkor mind a szakmát, mind a 11-12. osztály tananyagát elsajátították. Ezenkívül még rendelkezhetett a szülő úgynevezett egyéni szerződéssel – ezt a korai '50-es években vezették be értelmiségiek számára –, azaz a munkavállaló szerződésébe belefoglalták, hogy a gyermekei megfelelő teljesítmény esetén továbbtanulhatnak, s megfelelő képzést választhatnak. Más lehetőség nem volt. De léteztek speciális iskolák, így lehetőségem volt egy matematika tagozatos középiskolába jelentkezni, ahol felvételi is volt. Ha valaki a felvételi vizsgán átjutott, nála már nem számított a szülők foglalkozása.

Sikerült a felvételi, s akkor azt hittem, majd matematika–fizika szakos tanár leszek. A képzés nagyon érdekes volt, nem hívták ugyan interdiszciplinárisnak, de a meghatározó kiindulópont mindig az volt, hogy az összes természettudomány ugyanerről a világról beszél, csak más-más módszerrel, ezeket az eltérő szempontokat egy konkrét probléma megoldásában mindig össze kell hozni. Nagyon érdekes volt megnézni, hogy mi, mikor, milyen feltételek mellett érvényes. Nagyon sok szellemi ösztönzést kaptam. Persze ott is érvényesült az NDK-s léghő, hogy mindent az államért, védjük a szocializmust, azt építjük stb., ugyanakkor ott gondolkodni tanultunk. Volt például egy óránk, ami úgy szerepelt a tanrendben, hogy a modern genetika világa, s a tanár, az osztályfőnökünk, aki biológia–kémia szakos volt, Aldous Huxley Szép új világ című munkájából olvasott fel nekünk, s arról vitakoztunk. Leendő értelmiségieket próbáltak nevelni.

Nem volt könnyű bevallani magamnak, hogy nem lesz belőlem matematikus, bár mindig jó érdemjegyeim voltak, s ez egy ideig lelkiismeretfurdalást okozott nekem. Tulajdonképpen így kezdődött a nyelvtanulás. Először az iskolai angol nyelvtanulásba bújtam, hallgattam a BBC-t, rádiókat, amiket fogni lehetett Berlinben, de az iskolai angol oktatás alapvetően nagyon unalmas volt, ezért kerestem valami mást. Először a vietnámi nyelvvel próbálkoztam, de rájöttem, hogy azt nem lehet egyedül tanulni. S azután jött a magyar nyelv. Korábban jártunk Magyarországon, a népművészet nagyon tetszett a Néprajzi Múzeumban, volt egy magyar nyelvkönyv is a háztartásban. A moduláló vietnámihoz képest a magyar sokkal egyszerűbb, s általában véve a magyar nyelv nagyon logikus – nem lehet összehasonlítani például a franciával –, csak nagyon más. S a nagyon rossz nyelvtanítási módszertan az iskolában egyébként is hozzászoktatott, hogy egy kis erőfeszítés azért kell a nyelvtanuláshoz. S akkor leültem az '50-es években készült Bánhidi–Jókay–Szabó–Szecskó-féle nyelvkönyv mellé, és saját világot építettem. Amikor már körülbelül a fél könyvet tudtam, jelentkeztem a Népfőiskolára egy esti nyelvtanfolyamra. Körülbelül egy évig jártam oda, majd az érettségire való felkészülés idejére felfüggesztettem. De 1979 nyarán az érettségi után azonnal a Népfőiskoláról Debrecenbe küldtek a nyári egyetemre egy hónapra, s az óriási élmény volt. Nyugati, keleti diákok együtt, egészen más világ, mint az NDK. Élményt jelentett az is, hogy „működik” a nyelvismeretem. Sok dolgot életemben először itt láttam – a budapesti századfordulós épületek vagy Sárospatakon egy olasz hatást tükröző reneszánsz épület, Szeged régi házai, udvarai... Csodálatosan színesnek tűnt ez az ország, butikos világa is nagyon különlegesnek. Hiszen Berlin, ahol felnőttem, akkoriban szürke, ipari város volt, sok nehéziparral, sok helyen még mindig álltak világháborús romok, az egyetemnek is volt néhány olyan épülete, ahol hiányzott a felső emelet, csak szükségétető volt. Ezt a magyarok is mindig megbámulták Berlinben.

S akkor merre vezetett az út a középiskolából?

Tizenegyedik osztályban meg kellett mondani, hogy hol akarok tovább tanulni, s akkor bevallottam magamnak is, hogy a matematika helyett inkább a germanisztika szakra vágyom. Oda jelentkeztem, ami persze szintén felesleges szaknak számított, ráadásul külföldi rokonom is volt, ami külön hátrányt jelentett. A felvételizésről a döntés a tizenegyedikes bizonyítvány és az iskolai jellemzés után született meg, s engem nem vettek fel. A családban, ismerősi körben ezt már előre megjósolták, de én bíztam benne, mondván, nincs miért ne vegyenek fel. De akkor még szilárdan állt az NDK-féle szocializmus. Az elutasítás után panaszt tettünk az egyetemen, s én közben kinéztem magamnak a kultúratudományi szakot. Végül azt a választ kaptuk az egyetemtől, hogy egy évi munka után arra a szakra még jelentkezhetek majd. De ez bizonytalan ígéret volt. Akkor színházi munkát kerestem, gondoltam, megpróbálom vidéken, kibírom-e, s Cottbusba mentem, ahol épp színházi sűgöt kerestek.

Végül 1980-ban kezdtem el a Humboldt Egyetemet. A kultúratudományi szak két részből állt: kultúrtörténetből és -elméletből, valamint esztétikából. Érdekes vállalkozás volt, hiszen a '70-es évek végén, a '80-a évek elején jártunk, úgy tűnt, a szocializmus szilárdan tartja magát. A történelmi materializmus mint hivatalos ideológia azonban egyre kevésbé volt alkalmas a halmozódó társadalmi problémák magyarázatára. A kultúratudomány tulajdonképpen kísérletet jelentett arra, hogy a történelmi materializmus formális tagadása nélkül a makroszint alatt a mikroszint jelenségeinek, amit kultúrának hívtak, megértéséhez elméletet adjanak. A kultúratudomány végül is szociológiai, szocializációs problémákkal foglalkozott. A „gyakorlat”, „praxis” fogalmából kiindulva egyfajta szociológiai cselekvéseméletet alakítottak ki, ami a cselekvést mint az emberek közti interakciót, mint a viszonyok kialakulása és működése helyét értelmezte. Ehhez visszanyúltak a korai Marx munkákhoz, a Grundrisse-hez, a párizsi kéziratokhoz, bevontak néhány érdekes orosz gondolkodót, például Alekszej Nyikolajevics Leontyev pszichológiáját, Bahtyin irodalomelméletét, Gurevics munkáit, egyes modern nyugat-európai baloldali elméleteket, például a nyugat-berlini kritikai pszichológiát, sőt etnológiai írásokat is. Ezek mellett jól megfért Herder is és más felvilágosodás kori gondolkodók. Ugyanakkor persze állandóan bizonygatni kellett, hogy mindez a marxista klasszikusok alapján áll, intenzíven kellett az exegézist gyakorolni. Az esztétika pedig főleg inkább filozófiatörténet volt. A kultúrtörténetből Dietrich Mühlberg tartott roppant érdekes előadásokat amellet, hogy alapvetően befolyásolta a képzési programot. Volt a képzésnek egy történeti vonala is, ami tulajdonképpen a modern kor társadalomtörténete volt. Az előtérben már nem is maga a munkásosztály, hanem a modern ipari korszak állt, a modern életforma kialakulása: a munkaidő és szabadidő szétválása, az emberi igények társadalmi meghatározottsága. Tehát nem a munkásosztállyal, hanem a munkásság gyakorlati életével foglalkoztunk. A munkások szabadidő töltésének potenciális intézményi kereteit kisorsolták szemeszterdolgozati témákként: sportegylet, sakk-klub, kocsmá, kiránduló helyek, nyári színház, bordély, alvilági önszegélyező egylet stb. Nekem az evangélikus egyház szociális intézményei jutottak az berlini ipari forradalom időszaka alatt, azaz körülbelül az 1860-as évektől az első világháborúig. A téma annak vizsgálata volt, hogy ezek az intézmények milyen kapcsolatba kerültek a munkássággal. Mühlberg önálló munkára akart nevelni bennünket, például megtanítani írni. 1983-ban készült el az a szemeszterdolgozatom, amit azután folytattam mint szakdolgozatot „A berlini evangélikus egyház reakciója munkás életkörülményekre a berlini ipari forradalom idején” címmel, amit 1986-ban védtem meg.

Esz­té­ti­ka ó­rá­kon per­se a görögö­ket, Hegelt és Kantot is olvastunk, de moderneket is, például Roman Ingardent, s volt például Nietzsche szemináriumunk is – bár „Esz­té­ti­ka az im­pe­ri­al­iz­mus­ban” címmel. Aki tartotta, Renate Reschke később a nemzetközi Nietzsche Társaság elnöke is volt. Ezen a szemináriumon például a magyarországi Nietzsche recepcióról tartottam referátumot. Meg kell még említenem Wolfgang Heiset, aki filozófus volt,

s tulajdonképpen „száműzetés”-ben volt, mert korábban megtagadta valamelyik revizionista csoport elleni nyilatkozat aláírását, de végül a kultúrtudomány esztétika tanszékén menhelyet talált. A rendszerezett filozófiatanítás nagyon érdekes volt. S a kísérlet is, hogy nem művészetcentrikus esztétikát alapozzanak meg. Ez a képzés sokkal többet nyújtott, mint amit akkoriban az NDK-ban a filozófiai esztétika jelentett, s hozzájárult ahhoz, hogy mindig is igyekszem komplexen megközelíteni a problémákat.

Hogyan illeszkedett mindehhez a magyar nyelv és kultúra művelése?

Debrecenben 1979-ban megismertem a berlini tolmácsszakos diákokat, akik körülbelül velem egy szinten voltak a magyar nyelvtudásban, s ők mondták, hogy ha majd Berlinben elkezdem az egyetemet, látogassam az ő óráikat is, nem fog az senkit sem zavarni. Így folytattam magyar tanulmányaimat is. Az 1960-as évek egyetemi reformjai óta Berlinben már nem folyt magyar szakos filológiai képzés, csak magyar–orosz tolmács- és fordítóképzés. Tulajdonképpen végigcsináltam a magyar nyelvi és az általános nyelvészeti programot, de csak informálisan, hivatalosan ott nem léteztem. A megbízott tanszékvezető, Kárpáti Pál nagyon érdekes személyiség volt. Kitelepített magyarországi sváb, aki nagyon szerette az irodalmat, s nagyon jó érzelme volt az esztétikai minőség iránt. Nagyon sok magyarországi és erdélyi magyar íróval tartotta a kapcsolatot, próbált műfordítókat nevelni. Sok fordítást inspirált úgy, hogy ő nyersfordítást készített magyar nyelvből, s jó költőket vett rá, hogy foglalkozzanak a szöveggel. Az *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten* című kötet nekem is első olvasmányélményeim egyike volt, Ady Endrét például ebből fedeztem fel magamnak. S ha mi fordítottunk, azt is nagyon komolyan vette. Az első év után Móricz Zsigmond egy gyerek könyvét próbáltam fordítani, igazán komolyan végignézte, biztatott – s javasolta, hogy nagyobb szótárt használjak. Szeretete az irodalom iránt példaképként szolgált számunkra.

A magyarul tanulás az NDK-s időben az érdekes irodalom és a szép nyelv mellett azért is fontos volt, mert volt, amihez csak magyarul lehetett hozzájutni. Jó volt magyar újságra előfizetni, amikor például az NDK-beli újságok már nem közölték Gorbacsov beszédeit, a Magyar Nemzetből fordítottam őket. Vagy dokumentumfilmeket nézve Recskról, a hajdúsági kitelepítésekről, a Nagy Imre csoportról valamelyik barátom fülébe súgva gyakoroltam tolmácsolni. Sok mindent a szovjet világról is először magyarul olvastam, sőt még Pierre Bourdieu munkáit is. Ez is erős kötődést jelentett.

Az egyetem befejezése után hogyan alakult a pályája?

Kárpáti Pál segített abban, hogy 1986-tól egy három évre szóló tudományos ösztöndíjjal ott, a tanszéken doktoráljak. Tulajdonképpen nem is tanszék volt az, hanem a szlavisztika tanszék egy csoportja. Kárpáti soha nem doktorált, azt egyfajta feudális rendszernek tekintette, ő a megbízott vezető volt, személyiségével ő jelentette „a tanszéket”, s mindig volt egy magyar vendégtanár. Magyar irodalmat bizonyos mértékben nála tanultunk a stúdióok során, szűkebb értelemben vett irodalomelméletre addig nem jártam, de ott volt az intézeti könyvtár – ami még Gragger Róbert időszakára nyúlt vissza – és a gazdag egyetemi könyvtár, amely minden (kelet- és nyugat-)német doktori disszertációból is kapott kötelespéldányt. Modern irodalommal kellett foglalkozni, de egyébként teljesen szabad kezet kaptam. Kultúrtörténeti témát találtam ki magamnak: az egyéni fejlődés lehetőségei és annak történetisége a '60-as évek magyar regényeiben. Szociológiai szempontból akartam megvizsgálni ennek az évtizednek a regénytermését, ami az elbeszélési formák nagy átalakulásának időszaka volt. A különböző irányzatokból egy-egy művet választottam ki, összesen tízet tíz évből. Az elbeszélési formákat elemeztem, az elbeszélő világ(ok) belső logikáját, dinamikáját, elsősorban Franz K.

Stanzel elbeszélésmodellje alapján. A magyar szakirodalmat nyaranta Debrecenben másoltam, ahova immáron mint kísérő tanár jártam vissza. 1989-ban leadtam a disszertációt, s akkor négy évre munkaszerződést kaptam a tanszéken. Az volt a feladatom, hogy magyar irodalmat, történelmet, országismeretet tanítsak, részt vegyek a tolmácsképzésben. Eközben művelődéstörténeti ismereteket is közvetítettem, például bibliai szövegeket olvastam fel a hallgatóknak, mivel ennek az új nemzedéknek már nem volt kellő kultúrtörténeti háttere, amivel a művek bibliai utalásait megérthették volna, például a „súcsforgalmat a damaszkuszi úton” vagy a pálfordulást, de egyáltalán a húsvét jelentését. Volt a tanszéken egy régi Károli-féle biblia, annak kapcsán könyvtörténeti ismereteket is lehetett tanítani. Azt gondoltam, ez lesz most már a feladatom – egy védett sarok, ami egy NDK-beli álom beteljesülése lehetett volna. De közben összedőlt a politikai rendszer.

Az új világgal sok minden megváltozott. Kiderült, hogy olyan szakon végeztem, ami Nyugaton nem létezik, s nem vagyok finnugrista – olyan, hogy különálló magyar szak, nem létezett. Kezdetben ez nem tűnt olyan fontosnak. Próbáltunk visszanyúlni a Gragger-féle hagyományokhoz, azaz a nagyon szűk fókuszú tanszékből regionális intézetet csinálni. A szűk értelemben vett filológián kívül folyjon ott történelemoktatás, -kutatás – az amerikai *Hungarian Studies* mintájára. Ez nem sikerült, de a mai napig fennmaradt a filológiai tanszék. Berlinben mindenkinek Tarnói László volt a mentora, később Tarnai Andor lett az utódja, aki sokat tett azért, hogy a tanszék fennmaradjon. Világos volt azonban, hogy ha 1993-ban lejár a szerződése, nem maradhatok, s akkor kezdtem el új témát keresni. Gondoltam, visszanyúlok ahhoz, amit a szakdolgozatomban csináltam. Magyarországon is tájékozódtam, s úgy találtam, hogy a protestantizmus történetéről nem sok modern szakirodalom állt rendelkezésre.

Intézeti szerződéselem lejártá után volt egy kétéves kutatási ösztöndíjam, amit utólagos PhD iskolának használtam. Az *Freie Universität*hez tartoztam (*Osteuropa-Institut*) az egykori Nyugat-Berlin területén, és Holm Sundhussen kollokviumaira jártam. Ő nagyon érdekes társadalomtörténész, elsősorban Szerbiával foglalkozott, sok nyelv mellett magyarul is tudott, ami német nyelvterületen Bécs kivételével abszolút ritka jelenség. Modernizációs problémákat kutatott, a hosszú távú társadalomtörténeti örökség kérdéseit, s hogy az efféle örökség hogyan hat egy-egy felzárkózási kísérletre, gazdasági nekilödulásra. Másrészt Berlinben működött akkoriban a *Leibniz Gemeinschaft* által ideiglenesen finanszírozott, Jürgen Kocka vezette *Institut für Vergleichende Gesellschaftsgeschichte*, ami nagyon érdekes tudományos műhely volt. Eközben Budapestre jöttem, az Európa Intézet vendége voltam néhány hónapra Pók Attila szervezésében, onnan jártam a budapesti könyvtárakat és gyűjteményeket, illetve a John Hopkins Egyetemen keresztül Los Angelesbe is eljutottam, ott például Berend Ivánnal találkoztam.

Ezt követően Lipszében töltöttem néhány évet, közben újra és újra órákat tartottam Berlinben is, majd 2006 és 2017 között Münchenben az *Institut für für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* intézetben dolgoztam.

Hogyan építette ki széles körű magyarországi szakmai kapcsolatait?

A politikai fordulat előtt nemigen volt lehetőségem magyar kutatókkal találkozni, csak Debrecenben. Ott érdekes előadókat verbuváltak, például Bicskey Istvánt onnan ismerem, de ez véletlenszerű volt. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kongresszusára készültek Szegeden 1991-ben, s előtte Monok István járt nálunk Berlinben, előadást tartott, s igyekezett résztvevőként bennünket is mozgósítani. Így kerültem el a kongresszusra, ahol még irodalmi recepció témájából adtam elő. Ez a kapcsolat a Társasággal, mai nevén Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társasággal maradandó szakmai kör lett számomra, s óriási kapcsolatterem-

tési lehetőségnek bizonyult. Először irodalmárokkal kötöttem ismeretséget, az akadémia irodalomtörténeti intézetében. S miután elhatároztam, hogy a magyarországi protestantizmus történetével fogok foglalkozni, s épp nem volt Berlinben tanítási feladatam, saját költségre eljöttem Magyarországra, elkezdtem felkeresni azokat, akiknek a könyveit, cikkeiket korábban olvastam. Kora újkorral foglalkozókat is, mivel ők komplex társadalomtörténetet üznek, még akkor is, ha hivatalosan csak egyháztörténetet művelnek. A dualizmus korával foglalkozók közül Szabó Dániellel ismerkedtem meg s Hanák Péterrel, aki azonnal vagy tízéves kutatási programot javasolt, s említhetem Péter Katalint a kora újkorászok közül. Azután véletlenszerű találkozások is adódtak, például Benda Kálmánnal. Amikor egy alkalommal már vagy két hete ott ültem állandóan a Ráday Gyűjtemény könyvtárában, mint igazgató magához hívatott, mert érdekelte, hogy mit is művelek. Azt hiszem, némileg mulatságosnak találta, hogy itt van egy német, aki beszél magyarul, és magyar protestantizmussal akar foglalkozni. Ugyanakkor nagyon segítőkész volt, ajánlóleveleket adott. Az irodalomtörténész Dávidházi Péter javasolta, hogy keressem meg Tóth Zoltánt, aki hasonló dolgokkal foglalkozik, mint én.

Valóban egészen haláláig Tóth Zoltán lett azután a legfontosabb szakmai kapcsolatom Magyarországon. Felkerestem, s egy egész napot töltöttünk a szobájában a Teleki Intézetben, rémes szivarfüstfelhőben, ebédelni sem mentünk, hanem egy doboznyi kockacukrot fogyasztottunk el, mert olyan fontosnak tűnt a mindkettőnket érdeklődő kérdéseket végigbeszélni. A felekezeti etnikumról alkotott felfogása például nagyon vonzott, nagyon inspiráló volt, vagy az, amit a keresztény polgárosodásról írt, a rendi örökségről. Nagyon nehéz volt megérteni az írásait, de hallottam magyar kollégáktól, hogy ők is így voltak ezzel. Sok mindent lefordítottam magamnak németre, s ha nem értettem valamit, megkérdeztem Zoltántól; nagyon komoly válaszokat kaptam, írásban is. Ebből tanulságos dialógus lett, gyakran kerestem őt, óriási inspirációt kaptam tőle, persze a könyveiből (például a *Szekszárd társadalma a századfordulón* című könyvéből) és cikkeiből is.

Másrészt nagyon érdekes volt számomra a néprajzi irodalom. A dualizmus korszakára nézve tulajdonképpen a néprajz regionális gazdaságtörténetet is pótol. Itt inkább olvasmányélmények voltak fontosak, említhetem Szilágyi Miklós vagy Hofer Tamás nevét, s a gondolatot, hogy sok tekintetben átmenetek léteznek a magyar és a szomszédos kultúrák között. Kósa László munkái mellett azonban fontos volt számomra a vele kialakított személyes kapcsolat is, egy ideig fontos beszélgetőtárs volt, néhány írásom megjelentetésében is segített. Nagyon nagyra tartom munkáit, mindenekelőtt a paraszti polgárosodásról írottakat, mert pótolja azt a helyi és regionális gazdaságtörténetet, ami egyelőre még hiányzik a dualizmus korszakáról. Rajta kívül a '90-es évekig alig foglalkoztak a 19. századi protestáns művelődéssel, és nagyon sokat feltárt abból, s nem csak a protestánsok vonatkozásában, hogy hogyan változott a helyi társadalom.

Meg kell említenem továbbá a Hajnal István Társadalomtörténeti Kört, ami nagyon fontos szakmai kapcsolat lett számomra, csaknem olyan kibővített család-féle. Tóth Zoltán vitt el oda, akkor éppen a Kör elnöke volt, s 1996-ban meghívott előadni Salgótarjánba. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy külföldiként a Kör fennállásának tízéves évfordulója tiszteletére tartott konferencián plenáris előadást tarthattam. Arról beszéltem, hogy az újabb magyarországi egyháztörténeti szakirodalom milyen mértékben integrált társadalomtörténeti szempontokat és módszereket. A Kör persze újabb kapcsolatokat is hozott. Néhány résztvevőt ugyan már ismertem, Tóth Árpádot, Bódy Zsombort, mivel Zoltán körül volt egy tőracsoport, s túrázás közben nagyon sokat beszélgettünk a kutatásainkról is. Nagyon szép élmények voltak ezek – a Dunakanyar mindig is Zoltánra emlékeztet engem. Másokkal a Körben ismerkedtem meg, például Kövér Györggyel, Halmos Károlyval, Vári Andrással,

Vörös Boldizsárral, Czoch Gáborral. Amikor 2000-ben indult a Korall társadalomtörténeti folyóirat, az nagyon imponált nekem. Az alapító főszerkesztő, Horváth Gergő kérte, hogy ismertessem a lapot a német szaksajtóban. Ezek az ismeretségek, szakmai beszélgetések ahhoz is hozzájárultak, hogy 1998–1999-ben tanítottam egy-egy szemesztert az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén, illetve majd később Miskolcon.

Publikációs listájában mintegy hetvennyolc könyvrecenzió szerepel, többségük magyar nyelvű kiadványok ismertetése németországi kiadványokban. Miért tekinti fontosnak ezt a fajta közvetítő-transzfer tevékenységet?

Abban is szerettem látni a feladatomat, hogy közvetítsek a két tudományos kultúra között, egyszerűen ismertetni, hogy mit csinálnak a másik oldalon. Annyi jó, igényes magyar történettudományi könyv van, amiről egyszerűen nem vesznek tudomást, mert magyarul íródott. Vannak kivételek, például Bácskai Vera munkái a várostörténetről, polgárosodásról – de ő járt német nyelvű konferenciákra, németül jelent meg szerkesztett kötete, angolul szakönyve, és sokat járt mind a két országban. De sok újabb kora újkorral foglalkozó munka vagy a fiatalabb városkutatók munkái – úgyszólván „nincsenek”. Csak az létezik, ami német vagy angol, esetleg francia nyelven elérhető. Ezen próbáltam segíteni, recenziókat írni. De egyre kevésbé van visszhang, mindenki csak ír és ír, de kevésbé olvas. Saját skatulyájában ül, és gyártja a cikkeit, de nincs ideje olyat olvasni, ami nem a szűk értelemben vett témájához tartozik. Ha már nincs dialógus, a tudomány nem tud beszélgetés formájában létezni. Tíz-húsz évvel ezelőtt nagyobb volt az igény recenziókra, most mintha maga a műfaj kimenne a divatból.

Szakt munkákat is fordítottam, például belefogtam Bácskai Vera *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* című könyvének a fordításába. Sajnos Németországban nem létezik olyan pénzalap, ami finanszírozna fordításokat, nincs komoly elismertsége annak, hogy a szakfordítás valóban komoly tudást igénylő munka. A kiadók pedig visszarettennek attól, ha egy könyv várhatóan nem nyereséges. Évekig tartott találni egy kiadót a munkára, most úgy látszik, egy online publikációsorozatban fog megjelenni, de ezzel párhuzamosan kis példányszámban kinyomtatva is. Fontos lenne, hogy a magyar állam számottevő összeget fordítson arra, hogy készüljenek fordítások, de jó fordítások magyar nyelvű szakt munkákból idegen nyelveken, internetes platformon lehetne azokat terjeszteni.

Melyek voltak legfontosabb kutatási területei és kutatási problémái?

Első kutatásaim azt vizsgálták, hogy a berlini protestáns egyház hogyan reagált a 19. századi nagy társadalmi átalakulási folyamatokra, milyen intézmények jöttek létre, hogyan próbálta az állam, illetve az egyházak a munkásosztályt valamilyen módon magához kötni, politikailag megszervezni a szociáldemokrata párt helyett. Már ott is érdekes volt látni, mi zajlott az értelmezések és elméleti megoldási kísérletek szintjén, és mi valósult meg az intézmények, egyesületek szintjén, kik voltak azok, akikről beszéltek szociális kérdés címén, és kik azok, akiket tényleg elértek. Feltételeztem, hogy ennek lehet valamilyen párhuzama Magyarországon. Németországra vonatkozóan nagy szakirodalom áll rendelkezésre, Magyarországon sokkal kevésbé, ami persze vonzott. Olvasmányélményeim is azt mutatták, hogy a társadalomtörténeti nyomok sokáig hatnak, de a családi tapasztalataim is ezt sugallták. Édesapám családjában sokáig lelkészek lettek a fiúk, a nagyapám is evangélikus lelkész volt, és hetvenöt éves koráig még szolgált. Ez a családi háttér akkor is hatott, ha épp vallásellenesen neveltek. Sok nyom kitapintható volt, például az, hogy minden, ami jó kedvvel jár, egy kicsit gyanús,

vagy hogy igyekezni kell, nincs mese, az élet nem mulatság, hanem feladatvégzés. Emiatt is nagy olvasmányélményem volt Max Weber *Protestáns etikája*.

Az 1990-es években egyébként is divatba jött, hogy már nem csak a társadalmi viszonyokból és az azokból eredő érdekből induljunk ki. S ha azt látjuk, hogy a magyar protestantizmus mennyire nem volt képes a 19. század úgynevezett szociális kérdés súlyát észlelni, miről beszélnek valójában még akkor is, ha a korabeli német eszmeáramlatokat vélik recipiálni, mennyire nem látják a korszak nagy változásait az ipari munka területén, akkor ez illusztrálja, hogy már a percepció, a társadalmi jelenségek érzékelése is hagyományokhoz, vágybeállításokhoz kötött. Egyes országokban különbözőképpen fogalmazódik meg a 19. század nagy kihívása: Németországban ez a pauperizmus, a '40-es évek szegénysége és annak hatásai, Franciaországban a fő motívum egy ideig a 'kihal a nemzet' gondolat, Magyarországon pedig végig a nemzetiségi kérdés a nagy kihívás. Kétségtelenül specifikus minden egyes ország helyzete, más-más "ösvényen" fejlődik, de emellett a már meglévő problémafelvetések az örökölt értelmezések erősen meghatározzák a valóságpercepciót, a hangsúlyokat s a gyakorlati megközelítéseket is – országonként, de még felekezeti kultúránként is. A magyarországi protestantizmus számára a 19. századi társadalmi fejlődés értelmezése szempontjából nemcsak az fontos tényező, hogy hívei elsősorban mezőgazdaságból élnek, és hagyományos települési központjai nem az alakuló ipari központok. Meghatározó élmény a konkurencia a katolicizmussal, az a történeti csoporttudat, hogy mi egy üldözött kisebbség vagyunk. Ez az alapélmény elsődlegesen nem vallási jellegű, inkább a történelemből ered, s újra és újra felidézik, ápolják. A valláspolitikai érdekek összekötötte őket a rendi ellenállási mozgalmakkal, majd a 19. századi liberalizmussal magyarországi megjelenési formájában. Ennek sajátos logikája van, ami sokkal erősebb, mint a kortárs társadalmi problémák észlelésének igénye. Nem is sejtik, hogy mi fog következni. Ez roppant érdekes. Itt elméleti kérdéseket is meg kell fontolni: Mi az, hogy vallás vagy kultúra, milyen viszonyban állnak vallási, felekezeti és egyéb rendi kötődések, identitások, csoportmentalitások, hogy viszonyulnak formálisan modernebb, például politikai kötődésekhez, vagy hogyan fordítják át ezeket egy másik társadalmi rendszerbe? Az, hogy hogyan élte át ez a felekezet a 19. századot, a dualizmus évtizedeit, erősen függ a lakhelytől is. Budapest például az evangélikusok és a reformátusok esetében is új egyházközösség, sok bevándorlóval, akik nem nagyon látogatják az istentiszteleteket, itt vannak a modernisták, a liberálisok. De Debrecen környékén nincs válsághangulat, krízistapasztalat, ott a 19. század a Tisza szabályozásával óriási földtöbbletet hoz, az extenzív gabonatermesztés bővítését teszi lehetővé. A felvidéki evangélikus kisebbség helyzete teljesen más, vagy egy lassan szlovakizálódó vagy magyarosodó szepességi gyülekezet tapasztalata. S ismét csak más a Duna-Tisza köze vagy a Dunántúl. Talán ezért is tudnak egymással olyan nehezen közös nyelvet találni. Vagy ott van Erdély, ami elképesztően elmaradott gazdasági tekintetben, ugyanakkor az erdélyi református lapok szikrázó elméjű, nyugati szellemi hatásokat recipiáló társaságot mutatnak, csak mintha nem látnák, hogy milyen viszonyok között élnek. Ugyanakkor sok helyen, ott is, másutt is diaszpóra helyzetben vannak az evangélikusok, a reformátusok is, ott az a társadalmi kihívás. Így azután a magyarországi protestantizmus borzasztóan érdekes utat jár be, s nagyon sok jelenségre nem született még társadalomtörténeti válasz. Én is csak egyes aspektusait írtam meg ennek.

Ebben tulajdonképpen hasznosnak bizonyult, hogy újra és újra irodalommal is foglalkoztam, foglalkoznom kellett, mert éppen ott akadt munka. A doktori dolgozat elkészítésének idején, majd egy az emigráns irodalommal foglalkozó munkacsoportban, meg néha úgy is, hogy egy-egy érdekes, az aktuális munkahelyemen fontosnak tekintett témához korábban nem kutattam aktívan, de annak a későbbi emlékezetéről, reflexiójáról tudtam valamit mondani – mondjuk az unitarizmusról, a sztálinizmus magyarországi feldolgozásáról – regé-

nyekhez, filmekhez kapcsolódva. A történésznek szerintem nagyon jó jártas lenni az általa kutatott világ kulturális hagyományában. Az irodalom sokat elárul implicit világképekről, önképekről, nemzeti és felekezeti narratívákról. Egy németországi egyetemen egyébként sem lehetséges „csak” Magyarországgal foglalkozni, ott ez általában a délkelet-európai történet vagy az egyetemes – újkori, modern kori – történet része. Így a második világháború utáni kelet-európai sztálinizmussal vagy disszidens áramlatokkal is foglalkoztam, a filmek társadalomképéről tartottam órát vagy európai fejlődési mintákról, a kelet-európai polgárságról, a kora újkorról. Magyarország akkor részben demonstrációs példa volt, de nem maga a téma. Ez nagyon tanulságos volt, de azzal járt, hogy az igazi műfajom inkább a hosszú tanulmány lett, nem annyira a könyv.

Amikor 2006 és 2017 között a már említett müncheni intézetben dolgoztam, belépésemkor a magyarországi témákat hoztam be az akkor még irodalmárok által dominált kis intézetbe, ahol a kelet-európai németek történetével foglalkoznak. Felvidéki evangélikus város lakó polgárokat igyekeztem kutatni, kiadós helyi levéltári munkára sajnos nem volt mód. Sok téma konferenciákhoz kötődött. Eperjesen például konferenciákat szerveztek a régió 20. századi fejlődéséről, ott a dualizmuskori regionális német sajtót néztem abból a szemszögből, hogyan figyeli onnan, vidékről a központot, az országgyűlési fejleményeket. Egy a politika kultúrtörténetéről szóló konferenciára azután azt elemeztem, hogyan látják ezek a lapok, folyóiratok a helyi parlamenti képviselőket a prágai parlamentben – ismét csak kisebbségi helyzetben, a Trianon utáni Csehszlovákiában. Vagy amikor Pécs volt Európa egyik kulturális fővárosa, egy kollégával együtt forrásgyűjteményt állítottunk össze Pécs német vonatkozású történeti múltjáról.

A háttérben mindig ott volt a protestantizmus magyarországi fejlődése és a felekezeti kultúrák iránti érdeklődés. Érdekes az, ahogyan változnak lassan-lassan a nagy világképek, a teológiailag definiáltak, de az egyebek is. A vallás ennek egy lehetséges formája, s e tekintetben gyakran nem is a teológiai tartalom a fontos, hanem a hagyomány, az, hogy minálunk ezt így kell csinálni, vagy hogy mi azt hisszük. Például az imádságos könyvek elemzésekor is láttam, hogy néha nyugati teológusok meglepődnek azon, hogy mi az, ami itt előtérben áll. Ezek a világképek vagy életrendek, a mindennapi élet rendszerei lassan változnak, úgy, hogy egyéni döntésekből összességében valami új kezd kialakulni, egy új társadalmi halmazállapot. De úgy, hogy egyénileg mindenki csak egy apróságról dönthet. Ez szerintem nagyon érdekes, például hogy ebben még az is szerepet játszhat, amit az egyén nem is vállal tudatosan, amiről nem hagy szöveget maga után még akkor sem, ha tud írni-olvasni: hány gyerek születik a családban, mit tanuljon a gyerek, mibe fektetik az anyagi és szellemi tőkét, hogy bírkóznak meg egy válsággal és így tovább. Ugyanakkor a vallás mindig kollektív gyakorlat, egy életrend, amiből egyénileg nagyon sokáig nem lehet kilépni. A néprajzi munkák, Tóth Zoltán már említett Szekszárd könyve vagy Vári András szatmári kutatásai figyelnek a helyi és regionális keretekhez kötődő specifikus fejlődési mintázatokra, és ezek a mikrotörténetek nem egyszerűen a mikrokozmoszban a makrokozmoszt jelentik. Egyes átívelő tendenciákra is figyelmeltetnek, de ezekben a kontextusokban sajtóságot megoldások is formálódnak, melyek összerakva országos utakat is befolyásolhatnak. Például a mindennapokban érvényesülő vállalási kultúra, illetve örökölt hajdani vallásos hagyomány révén. Szeretnék ebből még többet megérteni.

Jövő kutatásaihoz sok energiát és kitartást kívánok!

Berlin – Budapest, 2022. február 3.

A beszélgetést készítette: DEÁK ÁGNES